

History & Culture

تاریخ و فرهنگ

Vol. 49, No. 2, Issue 99

سال چهل و نهم، شماره ۲، شماره پیاپی ۹۹

Autumn & Winter -2017-2018

پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۶۶-۳۳

DOI: 10.22067/jhc.v49i2.64291

مطالعه اجزای کالبدی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان بر اساس کاربرد عناصر بصری*

ریحانه بیرامی^۱

دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه نیشابور

Email: anaramrastan@yahoo.com

دکتر فرزانه فرخ فر

استادیار دانشگاه نیشابور

Email: farrokhfar@neyshabur.ac.ir

چکیده

مسجد جامع کرمان از مساجد چهار ایوانی ایران است که در دوره آل مظفر در سده هشت هجری ساخته شد. علاوه بر معماری خاص بنا، تزئینات مسجد به ویژه کتیبه‌های کوفی، تزئینی و معقلی که در هماهنگی با سطوح بنا و مصالح به کار رفته، جلوه ویژه و منحصر به فردی به آن داده است. این کتیبه‌ها از کهن‌ترین نمونه‌های موجود معماری سبک آذری است که نتایج بررسی آنها می‌تواند وضعیت کتیبه‌نگاری کوفی را در آغاز شکل‌گیری این سبک در سده هشتم و سیر تحول تغییرات آرایه‌های آن را در ادوار پسین به نمایش گذارد. گذشته از آن، تنوع و کیفیت مطلوب اجزای کالبدی کتیبه‌های کوفی این مسجد و فقدان تحقیقات کافی در مورد این کتیبه‌ها و عناصر بصری آن، انجام این پژوهش را ضروری می‌نماید. این پژوهش در گام نخست به شناسایی، بازخوانی و بازسازی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان با کمک نرم‌افزارهای گرافیکی می‌پردازد و سپس جلوه‌های بصری و نوع آرایش کتیبه‌ها و تفکیک آنها را در دوره‌های مختلف ساخت، بررسی می‌کند. بدین منظور گونه‌شناسی کتیبه، انواع خط کوفی، مضامین، کادر کتیبه، نقشمایه‌ها و ساختار نمونه‌ها بر اساس روش توصیفی-تحلیلی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. این تحقیق ضمن نمایش گرافیکی مجموعه‌ای بازسازی شده از کتیبه‌های کوفی، تنوع خطوط، کاربرد نقشمایه‌های متنوع و آمیختگی خطوط با آجرکاری و کاشی‌های معقلی، ویژگی‌های خاص کتیبه‌های هر دوره را نیز نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: آل مظفر، مسجد جامع کرمان، کتیبه کوفی، آجرکاری، کاشیکاری.

*. تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۰۲/۱۸؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۷/۰۷/۲۸.

۱. نویسنده مسئول

مقدمه

مظفریان سلسله‌ای از پادشاهان محلی ایران در قرن هشتم هجری بودند که بر بخش‌هایی از ایران شامل یزد، فارس، اصفهان و کرمان فرمانروایی داشته سرانجام به دست امیر تیمور گورکان برافکنده شدند. بیشتر حکمرانان این حکومت در ساخت مساجد، مدارس، خانقاه، بازار و کاروانسرا اهتمام داشتند و مسجد جامع مظفری کرمان نیز از جمله آثار برجسته همین دوره است که در نیمه قرن هشتم به دستور امیر مبارزالدین محمد، ساخت آن آغاز شد.

علاوه بر شیوه معماری خاص مسجد جامع کرمان، تزئینات این مسجد به خصوص در میان کتیبه‌های کوفی^۱ که به غیر از عصر آل مظفر در دوران بعدی نیز به مسجد اضافه شده‌اند، تنوع و ویژگی‌های منحصر به فردی را به نمایش می‌گذارند. کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان، جزو اولین نمونه‌های موجود در سبک معماری آذری است که علی‌رغم چشمگیری و تنوع دوره ساخت کتیبه‌ها، تاکنون از حیث نوع کتیبه، ویژگی‌های مضمونی، تصویری، نوشتاری و ساختاری مورد بررسی قرار نگرفته و این امر اهمیت این مطالعه را دو چندان می‌کند.

بدین منظور، هدف این تحقیق ضمن بازخوانی این آثار، معرفی انواع و بررسی عناصر بصری کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان و پاسخ به این پرسش‌ها است: چه مضامینی در کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان به کار رفته است؟ کاربرد عناصر بصری در کتیبه‌های کوفی این مسجد چگونه است؟ با توجه به عدم همزمانی ساخت کتیبه‌ها، چه تفاوت‌هایی در ویژگی آثار هر دوره وجود دارد؟ فرض اولیه این سوالات نیز این است که ظاهرًا مضامین قرآنی مهم‌ترین مضامین کتیبه‌ها است. همچنین تنوعی از کاربرد عناصر بصری در آرایش کتیبه‌ها مشهود است که احتمالاً نمونه‌های قدیمی‌تر از لحاظ کیفیت اجرا بسیار زیباتر از کتیبه‌های متأخراند.

از قدیمی‌ترین پژوهش‌ها که جزو منابع میان دستی به شمار می‌رود، کتاب مواهب الهی^۲ است که

۱. کتیبه: این واژه در فرهنگ معین به معانی لشگر، نوشته‌ای که بر سردر ورودی، دیوار ابنیه، کاخ‌ها، مساجد، اماکن متبرکه و غیره یا بر بدنه کوه به خطوط مختلف نویسد، آمده است (معین، ذیل ماده).

خط کوفی: به طور کلی می‌توان گونه‌های مختلف کوفی را به سه دسته ساده تحریری، انواع تزیینی و کوفی بنایی (معقلی) دسته بندی کرد. کوفی بنایی یا کوفی معقلی در کاشیکاری و معماری اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. این شیوه خطاطی را می‌توان در محراب مسجدها، در ایوان‌ها (زیر مقرنس‌ها، به شکل مربع، لوزی، موج و دیگر شکل‌های هندسی)، بر نماها، ساقه گنبدها، روی گنبد و بر دیوارها و سقف‌های ابنیه متبرکه مشاهده کرد (ماهرالفتح، ۹).

۲. مواهب الهی نوشته معین‌الدین علی بن جلال‌الدین محمد معلم یزدی، مشتمل بر ۳۰۰ صفحه کتابی تاریخی است که در قرن هشتم، درباره خاندان مظفری نگاشته شده است. این کتاب از معدود کتابهایی است که درباره آل مظفر، همزمان با حکومت این خاندان، به رشته تحریر درآمده و حاوی اطلاعات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و... درخصوص عصر مولف است. معین‌الدین

خلاصه‌ای از آن در کتاب تاریخ آل مظفر آمده است. محمد باستانی پاریزی در سال ۱۳۳۵ ش. با استناد به این کتاب و کتاب سیری در هنر ایران، اثر پوپ، که شرح مختصر و تصویر پلان مسجد در آن موجود است، مقاله‌ای با عنوان "مسجد جامع" نوشته است. در کتاب خط بنایی نوشته ماهرالنقش نیز، تصویر چهار کتیبه‌ی کوفی بنایی از مسجد آورده شده است. همچنین صحراگرد در کتاب کتیبه‌های مسجد گوهرشاد اطلاعات مناسبی در خصوص گونه‌شناسی کتیبه‌ها ارائه می‌دهد که در بخش‌هایی از این پژوهش به آن استناد شده است. اما نزدیک‌ترین منبع به موضوع پژوهش، کتاب کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌های کرمان اثر اسلام پناه است که تعدادی از کتیبه‌های مسجد جامع، جمع‌آوری و معرفی شده، لیکن بخش مهمی از این آثار شامل کتیبه‌های معقلی، نادیده گرفته شده است. با توجه به زبان قدیمی، محاوره و خاطره‌گونه اغلب منابع مذکور و اشتباهاتی که در ترجمه عربی به فارسی و استنباط‌های افراد مختلف وجود داشت، در پژوهش این موارد، تحلیل و اصلاح شده‌اند.

تحقیق حاضر در چهار بخش ارائه می‌شود: بخش اول به توصیف مسجد جامع کرمان، بخش دوم به معرفی، بازخوانی و اجرای گرافیکی کتیبه‌های کوفی، بخش سوم به گونه‌شناسی و بخش چهارم به بررسی عناصر بصری کتیبه‌های کوفی می‌پردازد. روش تحقیق بر پایه مطالعات تاریخی - تحلیلی استوار است. بخشی از اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و مابقی با جستجوهای میدانی و تهیه عکس از بنا و جزئیات کتیبه‌ها و همچنین از طریق مصاحبه و کسب راهنمایی از آقای **حجت گلچین^۱** و آقای **محمد شاه‌مرادی^۲**، به دست آمده است.

۱- مسجد جامع کرمان

کرمان به سبب اهمیت سیاسی، تجاری و نظامی، در طول تاریخ همواره مورد توجه اقوام مختلف بوده است. یکی از این دوره‌های تاریخی، دوره‌ی آل مظفر است. آل مظفر در آغاز از خدمت‌گزاران اتابکان یزد و سپس فرمانبرداران ایلخانان مغول بودند. کرمان در دوره‌ی آل مظفر به عنوان یکی از شهرهای مهم و یکی از پایتخت‌های این حکومت مورد توجه قرار گرفت. توسعه سبک معماری آل مظفر را می‌توان در تاریخ دو

یزدی در خدمت آل مظفر و مورد محبت امیر مبارزالدین و پسرش شاه‌شجاع بود. مرحوم سعید نفیسی، بخش نخست *مواهب الهی* را در سال ۱۳۲۶ هـ ش تصحیح نموده است.

۱. حجت گلچین: عضو هیئت علمی گروه مرمت و احیا ابنیه تاریخی دانشگاه شهید باهنر کرمان (تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۵/۵/۱۶).

۲. محمد شاه مرادی: استادکار سنتی مرمت مسجد جامع کرمان از شاگردان استاد علی کاشی تراش کرمانی (تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۵/۷/۲۶).

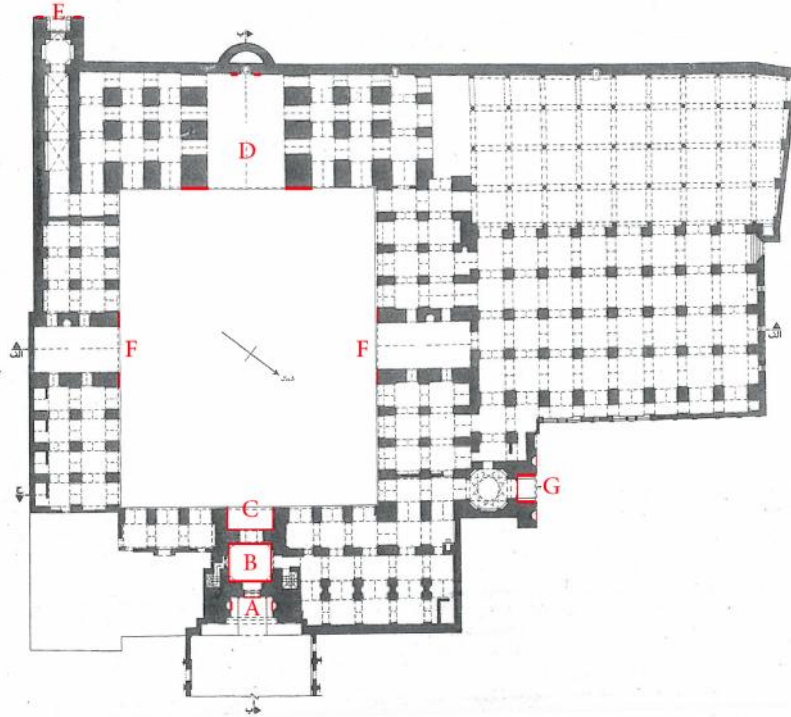
بنای مذهبی برجسته یعنی مسجد جامع یزد و مسجد جامع کرمان پیگیری کرد (جکسن، ۳۱۹). نه سال بعد از فتح کرمان توسط مظفریان، مسجد جامع کرمان توسط امیر مبارزالدین به شکرانه‌ی سالم بازگشتن وی از میدان جنگ اوغان و جرمان در قلعه سلیمان جیرفت، بنیان گذاشته شد (دانشور، ۱۱۳). با استناد به کتیبه ثلث که دور نیم‌طاق سردر اصلی می‌گردد، معمار مسجد استاد محمد یزدی و تاریخ ساخت بنا ۷۵۰ هجری قمری است.

مسجد جامع کرمان از جمله مساجد چهار ایوانی الهام گرفته از معماری دوران ساسانی دارای سردر رفیع، صحن، ایوان و شبستان است. این مسجد که با نام مسجد جامع مظفری نیز شناخته می‌شود در ضلع غربی میدان شهدا (مشتاق) و محصور به بازار مظفری و بازار قدمگاه و خیابان شریعتی در شهر کرمان قرار گرفته است. طول صحن مسجد ۴۳/۴۰ متر و عرض آن ۳۴/۹۰ متر مربع و مصالح به کار رفته در آن آجر، گچ، سنگ و کاشی است. پلان آن چلیپایی و طاقگان یک طبقه آن جز در سمت جنوب که دوطبقه است، به ایوان‌ها متصل است. مدخل ورودی با رأس مربعی و مناره‌های گلدسته‌ای به یک هشتی گنبدی می‌رسد که به ایوان شمالی مجوفی باز می‌شود. ایوان عبادتگاه در سمت جنوب پهن‌تر و عمیق‌تر از دیگر ایوان‌ها است (جکسن، ۳۲۱). این مسجد دارای سه در ورودی است. سردر اصلی از شرق متصل به میدان مشتاق و متعلق به قرن هشتم هجری یعنی دوران آل مظفر است؛ سردر جنوب‌غربی واقع در بازار قدمگاه و تاریخ ساخت آن به قرن دهم هجری و سردر شمالی (ورودی زنانه) واقع در خیابان شریعتی، به اواخر دوران قاجار باز می‌گردد.

۲- کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان

در کتیبه‌های مسجد جامع کرمان از چهار نوع خط کوفی، ثلث، نستعلیق و نسخ استفاده شده است که در این میان، تنوع و کیفیت کتیبه‌های کوفی از اهمیت خاصی برخوردار است. کتیبه‌های کوفی مسجد جامع دو نوع کلی را در بر می‌گیرند: کوفی تزئینی که مربوط به دوره آل مظفر است و کوفی معقلی که بیشتر به دوران پس از آل مظفر تعلق دارد.

واضح‌ترین پلان مسجد جامع کرمان در جلد هشتم فرهنگ آثار معماری اسلامی ایرانی آمده است (حاجی قاسمی، ۷۲). در تصویر شماره ۱ محل قرارگیری کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان روی برش افقی این پلان با لکه‌های رنگین مشخص شده است.

تصویر ۱- محل قرارگیری کتیبه‌های کوفی در پلان اصلی مسجد

در این پژوهش، مطالعه کتیبه‌های کوفی مسجد، با توجه به نوع پلان و ورودی‌های بنا در قسمت‌های:

- (A) سردر شرقی (ورودی اصلی)
- (B) ورودی ایوان شرقی (هشتی)
- (C) ایوان شرقی
- (D) ایوان غربی
- (E) سردر جنوب غربی (ورودی بازار)
- (F) ایوان شمالی و جنوبی
- (G) سردر شمالی (ورودی زنانه)

تفکیک می‌گردد. این تقسیم‌بندی با توجه به دوره تاریخی ساخت کتیبه‌ها و محل قرارگیری آنها، انجام شده است. گزینه (F) ایوان شمالی و جنوبی که به صورت قرینه یکدیگر قرار گرفته‌اند و تزئینات مشترکی

دارند؛ در یک گروه بررسی می‌گردند.

۲-۱- معرفی و بازخوانی کتیبه‌ها:

(A) سردر شرقی (ورودی اصلی)

کتیبه شماره ۱: این کتیبه در ورودی اصلی مسجد از سمت قبله قرار دارد و متعلق به دوران آل مظفر است. در این دو کتیبه قرینه یکدیگر که نام مبارک پیامبر (ص) در طرفین انتهایی زیر مقرنس‌های نیم‌طاق در وسط شمسه و در وسط دایره (محمد) با خط کوفی تزیینی و با کاشی معرق به صورت مدور در یک دور کامل شش بار به صورت یک در میان، سه محمد سفید و سه محمد آبی، تکرار شده است. در زمینه لاجوردی ستاره هشت‌پر نقوش اسلیمی کار شده است. رنگ‌های تشکیل‌دهنده این کتیبه سفید، فیروزه‌ای، طلایی، لاجوردی و سبز است. کاشی‌کاری و مقرنس‌های بالای سردر در نوع خود بی‌نظیر است (تصویر ۲).

تصویر ۲ - کتیبه شماره ۱: ایوان شرقی قسمت ورودی

تکرار محمد به خط کوفی تزیینی و با کاشی معرق سه تا سفید سه تا آبی (۶ بار) در مقرنس‌های دو طرف سردر اصلی

کتیبه شماره ۲: در فرورفتگی ایوان بالای آستانه در، کتیبه‌ای شامل آیات ۲۲ تا ۲۴ سوره حشر قرار گرفته است (تصویر ۳). در این کتیبه اسماء جلال و جمال خداوند با خط معقلی به دور قاب مستطیل با رنگ سفید در زمینه آبی لاجوردی و تزیینات داخل قاب شامل اسلیمی‌ها و خطایی‌ها قرار گرفته است. با توجه به عکس سردر در کتاب سیری در هنر ایران که در زمان عزیمت پوپ به ایران گرفته شده (پوپ، ۴۵۱/۸)، تزیینات سردر کاشی هفت‌رنگ بوده و در زمان مرمت به وسیله کاشی معرق تزیینات بازسازی شده، است اما کادر این کتیبه خالی و یا به کلی فروریخته بوده است. در زمان استاد غفار اصفهانی

همزمان با تعمیرات ایوان در سال ۱۳۶۲ ه.ق، این کتیبه در این قاب اجرا شده است، این آیات برگرفته از کتیبه ثلث داخل هشتی در زمان صفوی است که در اینجا کتیبه معقلی کار شده است.

قسمت بالایی کتیبه

قسمت پایینی کتیبه

قسمت سمت راست کتیبه

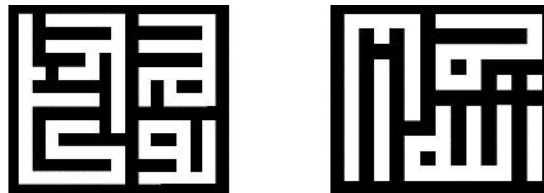

قسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۳ - کتیبه شماره ۲: ایوان شرقی بالای درب اصلی.

سوره حشر آیات ۲۲ تا ۲۴، سر در ورودی (کتیبه معقلی).

کتیبه شماره ۳: در دو سوی ایوان بر روی دیوار چپ قسمت تو رفتگی بالای تاقچه «توکلت علی الله» و قرینه آن بر روی دیوار راست «الله الباقي» با خط کوفی بنایی و در کادر مربع به صورت برجسته کار شده است. این دو کتیبهی برجسته را کاشی‌های رنگی با نقوش هندسی به رنگ‌های، زرد، سیاه، سفید و فیروزه‌ای تشکیل داده است (تصویر ۴).

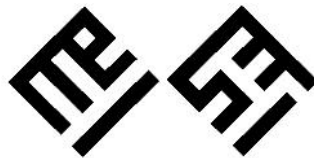
تصویر ۴ - کتیبه شماره ۳: کتیبه‌های قرار گرفته در ایوان شرقی

راست: الله الباقي، دیوار راست ایوان شرقی

چپ: توکلت علی الله، دیوار چپ ایوان شرقی

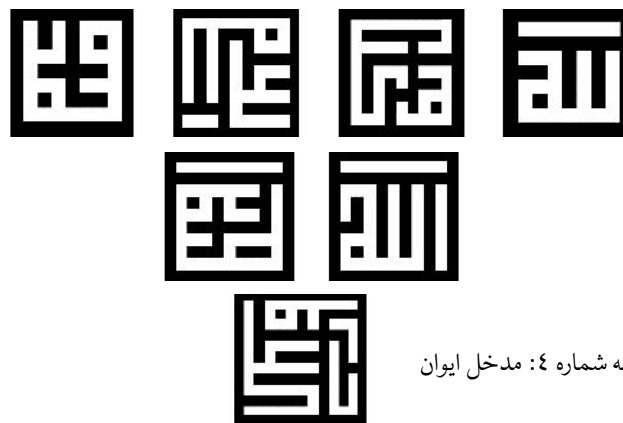
(B) مدخل ایوان شرقی (هشتی)

کتیبه شماره ۴: بعد از سردر اصلی، هشتی قرار دارد. آرتور پوپ می‌نویسد: «سر در، فوق العاده بزرگ است و به سان مسجد جامع یزد یک هشتی گنبددار داخلی دارد. هشتی مسجد جامع کرمان برخلاف یزد، سقف اصلی خود را که پوشیده از کاشیکاری غنی است، حفظ کرده است» (پوپ، ۱۳۰۲). سقف و ستون‌ها با خط کوفی یک‌رگی کار شده است، در قسمت سقف «الله»، «محمد»، «توکلت علی الله»، «الله الصمد» و «یا علی مدد» در گوشه‌ها و در هشت ستون داخلی دو طرف طاق‌ها در هر ستون دو بار «الله-اکبر»، تکرار شده است. همه معقلی‌ها در کادر لوزی به روش ترکیب آجر با کاشی فیروزه‌ای و به شیوه مضرس کار شده، این شیوه تزیینات در دوران آل مظفر رایج بوده است، ولی به طور قطع نمی‌توان آن را مربوط به آن دوران دانست. از آنجایی که بسیاری از تزیینات مسجد در دوره صفوی کار شده، احتمالاً این کتیبه‌ها نیز در آن دوره کار شده باشند. تغییراتی در هشتاد سال گذشته به دستور اداره اوقاف در خصوص تعویض گوشه‌های گنبد و ستون‌ها رخ داده است. در گذشته اسم چهار خلیفه کار شده بوده است، اما به واسطه ظهور تشیع در هنگام مرمت به یاعلی مدد در گوشه‌ها و الله‌اکبر در ستون‌ها، تغییر یافته است (گلچین؛ تصاویر ۵ و ۶).

تصویر ۵- کتیبه شماره ۴: مدخل ایوان شرقی (کتیبه ۹۰ درجه به سمت راست چرخیده)

تکرار الله اکبر دو بار در هر ضلع در مجموع هشت ضلع

تصویر ۶- کتیبه شماره ۴: مدخل ایوان

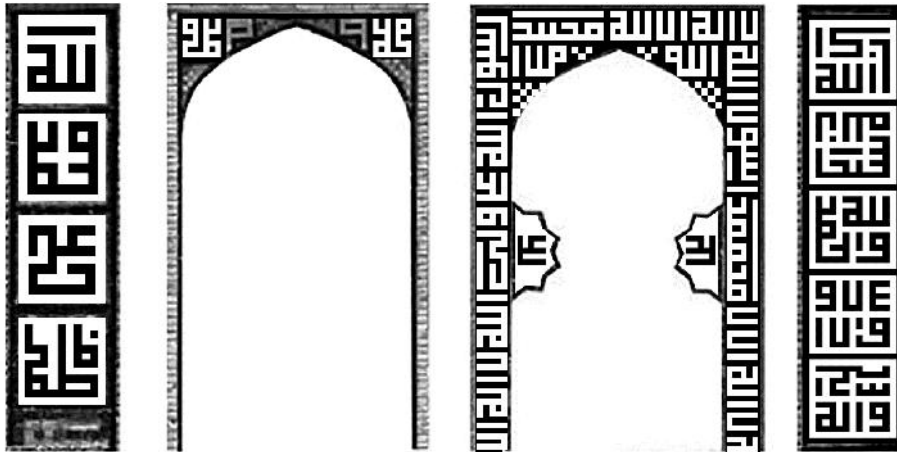
ردیف اول: الله و محمد دو طرف و توکلت علی الله زوج وسط (قرینه در روبرو تکرار شده)

ردیف دوم: الله و الصمد بالا زوج قرینه در روبرو تکرار شده،

ردیف سوم: یا علی مدد در گوشه‌ها

(C) ایوان شرقی

کتیبه شماره ۵: در هر طرف ایوان سه رواق وجود دارد (تصویر ۷). بالاترین کتیبه ایوان (تصویر ۷) با «قال الله» آغاز شده سپس آیه ۱۸ و قسمت ابتدایی آیه ۱۹ سوره آل عمران، یعنی «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامَ» نوشته شده و با «صدق الله علی العظیم» خاتمه یافته است. مضمون این کتیبه که به آیه شهادت معروف است، گواهی به یکتایی خداوند و کامل بودن دین اسلام و رسیدگی به حساب کفار است که با رنگ سفید، بر زمینه سیاه و برکاشی نگاشته شده است. زیر این کتیبه مستطیلی بلند در بالای ایوان، شهادتین در مرکز به دور قاب محرابی نگاشته شده و با کاشی سفید در زمینه سیاه یک بار «لااله الاالله»، محمد رسول الله، علی ولی الله» و برای بار دومین به صورت ناقص به دلیل تمام شدن قاب نگاشته شده تا فضای باقیمانده قاب به صورت کامل پر شود. در دو گوشه قاب ذکر «الله» و در وسط قاب محرابی گره‌های هندسی وجود دارد و در شمسه‌های نیمه دو گوشه قاب «علی» با کاشی سیاه در زمینه فیروزه‌ای نگاشته شده است. تسبیحات اربعه در دو طرف قاب، شهادتین در قاب‌های جداگانه در پنج قاب مربعی در هر طرف با ترکیب آجر و کاشی فیروزه‌ای «الله اکبر، سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» نگاشته شده است. مجاور قاب‌های مستطیل شهادتین در دو قاب محرابی دو طرف، «محمد» با کاشی سفید بر زمینه سیاه کاشی در گوشه‌های بالا، نگاشته شده است. در محراب سمت راست، «محمد» سمت چپ یک کاشی به اشتباه به جای سفید، سیاه گذاشته شده است و نام محمد را دچار اشکال کرده است. تزیینات داخل قاب هندسی است. در انتها دو طرف این اذکار در دو قاب مستطیلی دوسوی ایوان، «الله»، «محمد»، «علی» و «فاطمه» در قاب‌های جداگانه با آجر و کاشی فیروزه‌ای نوشته شده است. همه کتیبه‌های این قسمت معقلی است و مربوط به اواخر دوره قاجار است. جز شش کتیبه که در وسط ستاره‌های اصلی گره‌های هندسی و داخل قاب‌های محرابی قرار گرفته و با خط ثلث و به شیوه حذف لعاب کاشی کار شده است، مابقی خطوط معقلی می‌باشد (تصویر ۷). با توجه به عکس‌های موجود از دوره پهلوی، قسمت بالایی این ایوان پنج قاب محرابی آجری بوده است که به دست علی کاشی تراش کرمانی در سال ۱۳۴۳ هـ.ق به شیوه کنونی مرمت و کاشی کاری شده است. این تاریخ بر روی کتیبه ثلث بالای ایوان که همزمان با این تزیینات کار شده، نوشته شده است.

تصویر ۷- کتیبه شماره ۵: کتیبه‌های قسمت بالای ایوان شرقی ورودی اصلی، ترکیب آجر با کاشی تفکیک کتیبه‌ها

تکرار نام الله، محمد، علی، فاطمه. لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله، الله اکبر سبحان الله والحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر

کتیبه شماره ۶: در قسمت پایین ایوان شرقی، بالاترین کتیبه که در یک سطر از داخل دور طاق می‌گردد، در فرورفتگی ایوان (تصویر ۸) سوره بقره آیه ۱۱۴ نگاشته شده است:

در این کتیبه، «عظیم» به علت پایان یافتن دیوار نوشته نشده و در پایان کتیبه سنه ۱۳۴۸ نوشته شده است. مضمون کتیبه که با خط معقلی و کاشی سفید بر زمینه سیاه کاشی نگاشته شده است، ستمکار خواندن کسانی است که مردم را از یاد و نام خدا در مسجد و ورود به آن باز می‌دارند. قسمت بالای آن گره‌های هندسی برجسته است و در قسمت پایین سه قاب مستطیل قرار دارد که دور آن آیات قرآنی نگاشته شده و در میان قاب‌ها، گره‌های هندسی قرار دارد. باتوجه به عکس‌های بازمانده از دوره پهلوی، این کتیبه‌های معقلی نیز در این قسمت وجود ندارد و تزیینات آن کاشی هفت رنگ و قاب‌های آجری و کتیبه سنگی تاریخی مسجد بوده که اکنون در موزه مسجد نگهداری می‌شود. این تزیینات کار دست حسن رضا قلعی و مربوط به سال ۱۳۴۸ است.

در قسمت فرورفتگی ایوان شرقی سه قاب روی دیوار راست، وسط و چپ قرار دارد که قاب وسط، بالای طاق ورودی قرار گرفته است (تصاویر ۸، ۹ و ۱۰) درون قاب‌های مستطیل قاب‌های محرابی قرار گرفته که با نقوش هندسی تزیین شده است و دور قاب‌ها و طاق ورودی سوره انسان از آیه اول تا نهم با خط معقلی و کاشی سفید بر روی زمینه سیاه کاشی، نگاشته شده است. با توجه به توضیحات قسمت قبل، کتیبه‌های قسمت پایین نیز کار حسن رضا قلعی و تاریخ ۱۳۴۸ می‌باشد. مضامین این آیات شامل آفرینش و هدایت انسان، مجازات کافران و بشارت به نیکان است. این آیات تا «انا» روی دیوار راست از «هدینا» روی دیوار وسط، دور می‌زند (تصویر ۸) و تا «یخافون یو» روی دیوار وسط نوشته شده است (تصویر ۹). آیه روی دیوار سمت چپ تا واژه «عبوس» نوشته شده و ناتمام مانده است (تصویر ۱۰). در ضلع زیرین این سه قاب، با خط درشت تری نسبت به آیات قرآنی و کاشی سفید در زمینه سیاه با خط معقلی توضیحی پیرامون بانی ساخت و مرمت مسجد در اواخر دوره قاجار به شرح زیر می‌دهد:

«حسب امر مبارک حضرت آیه‌الله موسوی آقای آقا سیدعلی مجتهد مد ضله‌العالی تعمیر شد.»

تزیینات این قسمت به دلیل قاب مشترک با سوره انسان مشترک است (تصویر ۸).

وَمِنَ الْكَلِمَةِ لِيَسْجُدَ لِلَّهِ

وَأَن تَكُونَ مِنَ السَّاجِدِينَ

قسمت بالایی کتیبه

كَلِمَةً لِّعِبَادٍ

قسمت پایینی کتیبه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَرَسِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ

قسمت سمت راست کتیبه

مِنَ الْهَرَسِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ وَالْجَبْرِ

قسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۸- بخش اول کتیبه شماره ۶، ایوان شرقی ورودی اصلی ترکیب آجر با کاشی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَشْكُرَهُ لَوْلَا بَرَاءَةُ اللَّهِ الَّذِي هُوَ أَعْلَمُ السِّرِّ

قسمت بالایی کتیبه

اللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت پایینی کتیبه

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت سمت راست کتیبه

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۹- بخش دوم کتیبه شماره ۶، ایوان شرقی ورودی اصلی ترکیب آجر با کاشی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت بالایی کتیبه

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت پایینی کتیبه

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت سمت راست کتیبه

وَاللَّهُ يُوَسْوِيهِ
 أَهْلَ الْاِقْبَادِ

قسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۱۰- بخش سوم کتیبه شماره ۶، ایوان شرقی ورودی اصلی ترکیب آجر با کاشی

(D) ایوان غربی

کتیبه شماره ۷: بلندترین کتیبه کوفی تزئینی مسجد مربوط می‌شود به آیه ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره یعنی «آیت الکرسی» که با «صدق‌الله» پایان می‌یابد. همچنین کتیبه مادر و بچه با سوره جمعه به خط ثلث با رنگ سفید نگاشته شده است. این نوع کتیبه‌های مادر و بچه که از قرن‌های هشتم و نهم متداول شده است، به این صورت است که یک ثلث درشت نگاشته شده و در فضای مابین الف‌های بلند ثلث کوفی قرار می‌گیرد. مضمون این کتیبه یکتایی پروردگار و مالکیت زمین و آسمان است که به شیوه کاشی معرق با کاشی طلائی در زمینه آبی لاجوردی اجرا شده است و اسلیمی‌های فیروزه‌ای به دور آن پیچیده است.

مسجد جامع کرمان فاقد گنبدخانه است. ایوان ضلع غربی با ارتفاع بلندتر از رواق جای گنبدخانه را گرفته است. این ایوان بزرگ‌ترین ایوان مسجد است و «در جبهه قبله یک طبقه فوقانی اضافه شده است» (پوپ، ۱۳۰۲). پوپ تاریخ تأسیس مسجد را شوال ۷۵۰ هـ ق ذکر دانسته و نتیجه گرفته است که آن گواهی است بر تاریخ تکامل و توسعه تزئینات کاشیکاری معرق لاجوردی، آسمانی، زرد، طلائی و سفید. بیشتر دیوار محراب بایستی متعلق به همان تاریخ بوده باشد اما خود محراب به تاریخی متأخرتر می‌رسد و سبکی فاخر دارد که با دقتی نسبی می‌توان آن را همزمان با مرمت یاد شده در سردر جنوبی مسجد دانست. پوپ در ادامه می‌گوید: «در کتیبه زیبای، معین‌الدین شریف اعلام می‌دارد که محمد بن مصطفی این بنا را به سال ۹۶۷ هـ ق در راه خدا تجدید بنا کرده است. محراب عمل حاجی بیک بن عنایت‌الله بن عنایت‌الدین معمار اصفهانی است و رقم او را بر خود دارد. از این رو به نظر می‌رسد که بنای اخیر مربوط به اوایل دوره صفویه بوده باشد» (همان، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳؛ تصویر ۱۱).

تزئینات محراب به صورت معرق و کاشی هفت رنگ است. بنای اصلی ایوان متعلق به دوره‌ی آل مظفر است، اما در دوره صفوی (شاه عباس دوم) تغییراتی در بدنه محراب مسجد انجام گرفته است. قسمت بالای این ایوان در زلزله‌ای که در سال ۱۳۶۰ ش. رخ داد، فرو ریخت اما با کمک نقشه، تزئینات ایوان مرمت و بازسازی شده است. در کاشی‌های مرمت شده تفاوت رنگ مشاهده می‌شود.

قسمت بالایی کتیبه

قسمت سمت راست کتیبه

پقسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۱۱ - کتیبه شماره ۷: تزیینات محراب ایوان غربی

آیت الکرسی به خط کوفی تزیینی به صورت کتیبه مادر و بچه با خط ثلث سوره جمعه. دور محراب.

خط کوفی تزیینی دیگری که در محراب قرار دارد تکرار پنج، شش ضلعی است که در آن محمد با ترکیب دورانی و تکرار شش تایی به رنگ‌های سفید و طلایی در زمینه سبز و حاشیه فیروزه‌ای قرار دارد. یازده کتیبه معقلی نیز به صورت شش ضلعی و با متن «علی» با ترکیب دورانی با رنگ‌های سفید، لاجوردی و فیروزه‌ای، نگاشته شده است (تصویر ۱۲). با توجه به توضیحات کتیبه (شماره ۱) از آنجا که تصویر «محمد» نگاشته شده در محراب با «محمد» نوشته شده به خط کوفی تزیینی در مقرنس‌های سردر شرقی شباهت دارد و آن مربوط به دوره آل مظفر است، این کتیبه نیز احتمالاً مربوط به دوره آل مظفر است. همچنین ذکر علی در محراب که با خط معقلی در شش ضلعی نگاشته شده با همین شیوه در سردر جنوب غربی با رنگی‌های متفاوت تکرار شده است که کپی شده از این کتیبه اصیل، در دوران اخیر است.

تصویر ۱۲ - کتیبه شماره ۷: کتیبه‌های علی و محمد ایوان غربی

ترکیب آجر با کاشی قرار گرفته دور محراب

کتیبه شماره ۸: دو کتیبه قرار گرفته در قسمت پایینی دو طرف ایوان غربی شهادتین «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» به دور قاب مربع، چهار دفعه و با کاشی سفید بر زمینه سیاه، تکرار شده است. تزیینات داخل قاب اسلیمی و خطایی است و با توجه به عکس‌های موجود این کتیبه در قاب دیگری تا بالای ایوان ادامه دارد. اما در زمان بازسازی به علت آسیب دیدگی قاب بالایی، تزیینات آن تغییر داده

شده است و کتیبه هم حذف شده و ادامه پیدا نکرده است. با توجه به تناسبات دقیق و زیبای این کتیبه، احتمالاً مربوط به دوره صفوی و یا قاجار می‌باشد (تصویر ۱۳).

قسمت بالایی کتیبه

قسمت پایینی کتیبه

قسمت سمت راست کتیبه

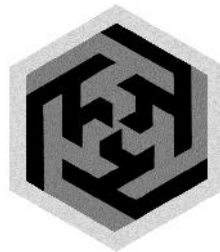

قسمت سمت چپ کتیبه

تصویر ۱۳- کتیبه شماره ۸: ترکیب آجر با کاشی قرار گرفته در دو طرف قسمت خارجی ایوان غربی

(E) سردر جنوب غربی (ورودی بازار)

کتیبه شماره ۹: تنها کتیبه کوفی موجود در ایوان جنوب غربی، «علی» نگاشته با خط معقلی در وسط شش ضلعی به صورت ترکیب دورانی با رنگ‌های طلایی و لاجوردی در میان تزیینات هندسی است و در دو سوی سردر در بالاترین کتیبه مربعی بالای سردر است. این کتیبه مشابه «علی»هایی است که به صورت دورانی در محراب با تفاوت در رنگ و حاشیه گذاری، قرار دارد و مربوط به مرمت‌های اخیر در سال ۱۴۱۳ ه.ق می‌باشد (شاهمرادی؛ تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- کتیبه شماره ۹: تنها کتیبه کوفی قرار گرفته در قاب‌های بالای سردر جنوب غربی

تکرار علی در قاب‌های دوطرف سردر، سه بار آبی، سه بار طلایی، به صورت مثبت و منفی

(F) ایوان شمالی و جنوبی

کتیبه شماره ۱۰: این دو ایوان به صورت قرینه و با تزیینات مشترک در دوسوی صحن مسجد قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۵).

قسمت سمت راست کتیبه

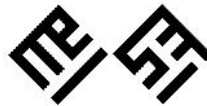

قسمت سمت چپ کتیبه

قسمت بالایی کتیبه قسمت پایینی کتیبه

الف) تسیحات اربعه، کتیبه دور ایوان شمالی و جنوبی

ب) الله اکبر به صورت مضرس، تزیینات فضای داخلی ایوان شمالی و جنوبی

تصویر ۱۵- کتیبه شماره ۱۰: ایوان شمالی و جنوبی

دور قاب مستطیل جداره‌های ایوان شمالی و جنوبی، کتیبه معقلی ساده با کاشی سفید بر زمینه لاجوردی است که محتوای آن تکرار چهار بار تسیحات اربعه است و قسمت آخر کتیبه قسمتی ناخوانا است. این قسمت یا برای پر شدن فضای خالی بین دو کتیبه استفاده شده و یا امضای نویسنده کتیبه و کاشیکار بوده است که بعداً به علت مرمت ناصحیح ناخوانا شده است. داخل کتیبه پنج بار «الله» و چهار بار «اکبر» با خط معقلی یک رنگی به صورت مضرس ترکیب آجر با کاشی فیروزه‌ای در کادر لوزی، در صورت زوج خوانی چهار بار «الله اکبر» و یک «الله» اضافه پایین در هر ستون به صورت قرینه در دو سوی ایوان تکرار شده است. احتمالاً این کتیبه هم زمان با کتیبه شماره ۸ و یا کتیبه شماره ۲ کار شده و مربوط به دوره صفوی و یا قاجار می‌باشد.

G) سردر شمالی (ورودی زنانه)

کتیبه شماره ۱۱: همه تزیینات کوفی این ایوان که زمان ساخت آن با توجه به کتیبه ثلث سردر به ۱۳۵۰ هـ.ق باز می‌گردد معقلی است. صلوات بر ائمه در قسمت بالایی نیم طاق بالا در «اللهم صل علی النبی و الوصی و البتول و السبطین و السجاد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و الحسن و القائم» با کاشی سفید بر زمینه سیاه کاشی نگاشته شده و تزیینات داخل نیم طاق هندسی است (تصویر ۱۶). همچنین هفت بار تکرار علی در فرورفتگی دو طرف در قسمت پایین نیم طاق، به همراه تزیینات معقلی و رنگ‌های سفید، زرد و سیاه در زمینه سبز و در هر کدام از طاق‌نماهای فرورفته دو طرف ورودی، تکرار چهار بار شهادتین «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» با کاشی سفید بر زمینه سیاه کاشی و تزیینات درون نیم طاق‌های دو طرف در نیز، معقلی است. (تصویر ۱۷).

قسمت بالایی کتیبه

قسمت پایینی کتیبه

تصویر ۱۶- کتیبه شماره ۱۱: کتیبه درون طاق ایوان شمالی

تصویر ۱۷- کتیبه شماره ۱۱: کتیبه‌های ایوان شمالی، ورودی زنانه

تکرار هفت علی در فرورفتگی دو طرف در قرینه

۳- گونه‌شناسی کتیبه‌های مسجد جامع کرمان

در میان منابع موجود، کتاب کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، گونه‌شناسی دقیقی از انواع کتیبه‌ها ارائه نموده است (صحراگرد، ۵۱-۳۸). بر این اساس، کتیبه‌های کوفی مسجد جامع مورد بررسی قرار گرفت و گونه‌های آن بدین شرح شناسایی و تفکیک گردید:

۱- براساس مضمون:

الف) کتیبه‌های مذهبی (۱-آیات قرآن، ۲-احادیث و ۳-مدح و ستایش): ایوان غربی (D)، ایوان شرقی (C) و سردر شرقی (A).

ب) کتیبه‌های احدائیه: شامل نام بانی، مباشر، معمار و تاریخ ساخت (ایوان شرقی (C)، کتیبه‌هایی از این نوع، بیشتر به خط ثلث است. این کتیبه‌ها از محل اصلی نصب جدا شده و اکنون در موزه مسجد نگهداری گشته و تزیینات هندسی جایگزین آنها شده است.

ج) کتیبه‌های مذهبی احدائیه: کتیبه‌های موجود از این نوع بیشتر به خط ثلث نگارش شده است.

۲- براساس قالب و شکل کلی: الف) طوماری: ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D) و سردر شمالی (G).

ب) قاب بندی: سردر شرقی (A)، هشتی (B) ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D)، ایوان شمالی و جنوبی (F) سردر شمالی (G).

ج) الواح کتیبه‌ای (شامل: ۱- ترنجی، ۲- شمس‌های و ۳- هندسی): هشتی (B)، ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D)، ایوان جنوب غربی (E)، ایوان شمالی و جنوبی (F).

۳- براساس ترکیب خطوط کتیبه‌ها: الف) کتیبه تک سطری: ایوان شرقی (C) و سردر شمالی (G).
ب) کتیبه مادر و بچه: ایوان غربی (D).

ج) کتیبه کمربندی: ایوان شرقی (C) و سردر شمالی (G).

۴- بررسی و تحلیل عناصر بصری کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان

همانطور که در بخش‌های پیشین نمایش داده شد، کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان، نسبتاً وضعیت ظاهری مطلوبی دارند و برخی کتیبه‌های آسیب دیده، مرمت شده‌اند. هرچند در مواردی هم بی‌دقتی‌هایی در مرمت‌های انجام شده وجود دارد که به کتیبه‌ها آسیب رسانده و از زیبایی و ظرافت اولیه کتیبه‌ها کاسته است، لیکن شرایط کافی جهت بررسی بخش‌های مختلف این کتیبه‌ها، وجود دارد.

بررسی و تحلیل عناصر بصری کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان، با استناد به مطالعات بخش پیشین و با در نظر گرفتن زمان ساخت هر کدام از کتیبه‌ها، در پنج دسته کلی ویژگی‌های: ۱- قالب و شکل کلی کتیبه‌ها، ۲- مضمونی، ۳- نوشتاری، ۴- تزیینی و ۵- ساختاری انجام می‌پذیرد. ویژگی‌های ۱۱ کتیبه کوفی مسجد، مطابق شماره‌گذاری که در بخش پیشین ارائه شد، تفکیک و کیفیت‌های آن در هر بخش بررسی می‌گردد.

۴-۱- قالب و شکل کلی کتیبه‌ها

کتیبه‌ها از نظر ارتباط با فضای معماری و محل قرارگیری اندازه و قالبی، متفاوت‌اند و در دسته‌بندی زیر قرار می‌گیرند:

کتیبه‌های طوماری: کتیبه‌هایی هستند که بر پیشانی ایوان ورودی بنا اطراف محراب، ساقه‌ی گنبد و ...

به صورت افقی و گاه پیرامون ایوان در جهات افقی و عمودی نصب می‌شوند و نسبت طول به عرض این گونه کتیبه‌ها بسیار زیاد است. طولانی‌ترین متن‌ها را در این قاب می‌نویسند، زیرا طول بلند و سرتاسری کتیبه این امکان را فراهم می‌کند. شکل نوار مانند این کتیبه‌ها بر بخش‌های مختلف بنا یکی از مهم‌ترین عنصرهای تزئین ابنیه به شمار می‌رود. در واقع رایج‌ترین شکل کتیبه در بناهای اسلامی همین نوع است. مهم‌ترین کتیبه‌های هر مسجد که معمولاً کتیبه‌های سر در ورودی، دور و پیشانی ایوان‌ها، دور گنبد از درون و بیرون و کتیبه سراسری دور صحن هستند، همه در این قالب‌اند. در این میان کتیبه دور محراب و حاشیه ایوان استثنا است، زیرا قالب کلی آن به صورت مستقیم نیست، بلکه ترکیبی از دو ستون عمودی و یک ستون افقی است. اما از آنجا که شکل کلی و روش کتابت و قواعد خط آن مانند دیگر کتیبه‌های افقی است، در ذیل این دسته قرار می‌گیرد. همچنین نوع دیگر، کتیبه‌ی دور ایوان است که شکل محرابی طاق را به خود می‌گیرد. این کتیبه‌ها نیز در این دسته قرار می‌گیرد (صحراگرد، ۴۱). هر سه روش در کتیبه‌های طوماری مسجد جامع کرمان مورد استفاده قرار گرفته است. این کتیبه‌ها در نواحی ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D) و سردر شمالی (G) قرار دارند.

قاب بندی‌ها: کتیبه‌هایی با متن کوتاه که در یک قاب کوچک به صورت مستطیل یا مربع نوشته و به صورت مکرر همچون نقشی تزئینی بر در و دیوار بنا نصب می‌شود، کتیبه قاب‌بندی نام دارد. این کتیبه‌ها در فضای معماری بیشتر برای ترصیع و تزئین سطح دیوارها به کار می‌رود. مهم‌ترین قاب‌بندی‌های مسجد جامع کرمان عبارت‌اند از «الله الباقی»، «توکلت علی الله»، «محمد» و «الله» است. به طور کلی در تزئینات معماری مسجد رایج‌ترین نوع قاب‌بندی‌ها به خط کوفی بنایی است که در این مسجد از این نوع قاب‌بندی‌ها در محل‌های سردر شرقی (A)، هشتی (B)، ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D)، ایوان شمالی و جنوبی (F) و سردر شمالی (G) استفاده فراوان شده است.

الواح کتیبه‌ای: گونه‌ای از کتیبه‌های ساخته شده در بناهای اسلامی آنهایی است که قاب و چهارچوبی که متن را در آنها نوشته‌اند، شکلی منطبق با کرسی بندی رایج در خوشنویسی ندارد. در این کتیبه‌ها کاتب برای پر کردن تمام فضای کتیبه کرسی خط را براساس قاب کتیبه تغییر می‌دهد. این تغییرات در ترکیب بندی و حتی گاه در اندازه مفردات خط نیز اثر می‌گذارد. کاربرد الواح کتیبه‌ای که شکل‌های مختلفی از ترنج یا دایره و نقوش هندسی دارند، غالباً همچون قاب‌بندی‌هاست؛ یعنی صرفاً جهت تزئین بکار می‌روند و وضوح یا خوانایی خط آنها در درجه دوم اهمیت است. این الواح بسته به شکل و اندازه، ممکن است به صورت کتیبه مادر و بچه در لچکی ایوان‌ها و طاق نماها و گاه به صورت مکرر برای پر کردن سطح دیوارها اجرا شود. اگرچه شکل کلی این الواح بسیار متنوع است، برای بررسی رایج‌ترین آنها را به چند دسته تقسیم می‌کنیم. شامل کتیبه‌های هشتی (B)، ایوان شرقی (C)، ایوان غربی (D)، ایوان جنوب غربی (E) و ایوان

شمالی و جنوبی (F) است.

الواح شمس‌ها: الواحی است که نوشته را به صورت دایره در آورده‌اند و نوشته ممکن است قابی دایره‌ای داشته یا نداشته باشد. در اینجا ملاک شکل کلی نوشته است که دایره یا بیضی و یا به طور کلی شکلی مدور داشته باشد. مهم‌ترین لوح شمس‌های مسجد جامع کرمان «محمد» کار شده در مقرنس‌های سردر اصلی (A) است.

الواح هندسی: برخی الواح در قالب نقوش هندسی است. «محمد» و «علی»‌های کار شده در محراب ایوان غربی (D) و «علی» کار شده در سردر جنوب غربی (E) در شش ضلعی کار شده که در گروه الواح هندسی گنجانده می‌شوند.

در جدول شماره ۱، نوع و ابعاد کادر کتیبه (برحسب سانتیمتر) مورد مطالعه قرار گرفته است. قسمت‌هایی که کتیبه در حاشیه‌ی قاب، کار شده است و کل کادر را در بر نمی‌گیرد، در قست متن اندازه آن آورده شده و کتیبه کوفی تزئینی دور محراب بدون حساب کردن کتیبه ثلث اندازه‌گیری شده است.

جدول شماره ۱: قالب و شکل کلی کتیبه‌ها

قالب و شکل کلی کتیبه‌ها			کادر کتیبه	زمان ساخت	محل استقرار	شماره کتیبه
نوع						
متن (حاشیه)	عرض	طول	ابعاد			
-	۷۰	۷۰	ستاره هشت پر لوح شمس‌های	آل مظفر	سردر شرقی	۱
۲۰	۲۵۰	۱۰۰	مستطیل طوماری	۱۳۶۲	(A)	۲
-	۱۴۰	۱۴۰	مربع قاب بندی	قاجار		۳
-	۱۰۰	۱۰۰	لوزی	قاجار	مدخل ایوان شرقی	۴
					(B)	

۴۰	۴۰	۱۲۵۰	مستطیل	۱۳۴۳	۵	ایوان شرقی (C)
-	۵۰	۵۰	مربع	۱۳۴۳		
۲۰	۲۶	۳۰۰	مستطیل	۱۳۴۳		
-	۴۰	۴۰	کوشه قاب محرابی	۱۳۴۳		
-	۴۰	۴۰	نیمه ستاره دوازده پر	۱۳۴۳		
۲۰	۲۰	۱۱۵۰	مستطیل	۱۳۴۸	۶	
۲۰	۹۸۳	۴۵۰	مستطیل	۱۳۴۸		
۲۳	۶۱۷	۹	مستطیل	آل مظفر	۷	ایوان غربی (D)
-	۲۵	۲۸	شش ضلعی	آل مظفر		
-	۲۵	۲۸	شش ضلعی	آل مظفر		
۲۰	۳۳۰	۳۳۰	مربع	قاجار	۸	
-	۱۰	۱۰	شش ضلعی	۱۴۱۳	۹	سردر جنوب غربی (E)
-	۱۰۰	۱۰۰	لوزی	قاجار	۱۰	ایوان شمالی و جنوبی (F)
۳۲	۱۷۰	۹۶۰	مستطیل	قاجار		
۲۰	۷۰۰	۳۰۰	محرابی	۱۳۵۰	۱۱	سردر شمالی (G)
۲۰	۷۰	۴۹۰	محرابی	۱۳۵۰		
۲۱	۲۲۶	۳۳۰	مربع	۱۳۵۰		

۴-۲- ویژگی‌های مضمونی

مضمون عبارت است از: «آنچه از کلام و عبارت مفهوم شود» (معین، ۱۹۱، ۴۱). بررسی‌های مضمونی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان نشان می‌دهند که کلیه مضامین این آثار شامل: آیات قرآنی، اسماء متبرکه، ادعیه و شناسنامه می‌باشند. اطلاعات دقیق و تفکیک شده در جدول شماره ۲ مشخص شده است.

جدول شماره ۲: تحلیل ویژگی‌های مضمونی

محل استقرار	شماره کتبه	زمان ساخت	تحلیل ویژگی‌های مضمونی			
			نوع مضامین	آیات قرآنی	اسماء متبرکه	ادعیه
سردر شرقی (A)	۱	آل مظفر		محمد		
	۲	۱۳۶۲	حشر			
	۳	قاجار			الله باقی- توکل علی الله	
مدخل ایوان شرقی (B)	۴	قاجار		الله		
		قاجار		محمد		
		قاجار			یا علی مدد	
		قاجار		الله الصمد		
		قاجار			توکل علی الله	
			۱۳۴۳	آل عمران		
ایوان شرقی (C)		۱۳۴۳			شهادتین	
		۱۳۴۳			تسیحات اربعه	
		۱۳۴۳		الله		
		۱۳۴۳		محمد		
		۱۳۴۳		علی		
		۱۳۴۳		فاطمه		
		۱۳۴۸	بقره			رقم تاریخ

			انسان	۱۳۴۸		
				۱۳۴۸		مشخصات بانی
			بقره	آل مظفر	۷	ایوان غربی (D)
		محمد		آل مظفر		
		علی		آل مظفر		
		شهادتین		قاجار	۸	
		علی		۱۴۱۳	۹	سردر جنوب غربی (E)
	تسیبحات اربعه			قاجار	۱۰	ایوان شمالی و جنوبی (F)
	اسماء الحسنی			قاجار		
	صلوات بر ائمه			۱۳۵۰	۱۱	سردر شمالی (G)
	شهادتین			۱۳۵۰		
		علی		۱۳۵۰		

نوع مضامین: بیشترین کاربرد مضامین را ابتدا در آیات قرآنی و سپس ادعیه و اسماء متبرک و در نهایت شناسنامه نشان می‌دهد. به لحاظ تاریخی قدیمی‌ترین و بلندترین کتیبه قرآنی مسجد در ایوان غربی قرار دارد. با فاصله زمانی زیادی دومین کتیبه قدیمی مربوط می‌شود به کتیبه قرآنی قرار گرفته در آستانه در اصلی. علاوه بر این دو کتیبه‌های دیگری هم وجود دارد. کتیبه‌های قرآنی ایوان شرقی متأخرترین اما طولانی‌ترین کتیبه قرآنی مسجد - دارای سه قاب مجاور - است و دو کتیبه یک سطری در بالا در این ایوان نیز، قرار دارد. قدیمی‌ترین کتیبه اسماء متبرکه در ورودی شرقی و ایوان غربی قرار گرفته است و بعد از آن اسماء متبرکه قرار گرفته در هشتی که کتیبه‌های اصیل آن همزمان با ساخت سردر و گنبد مربوط به دوره آل مظفر و یا صفوی می‌باشند. کتیبه‌های تعویض شده مربوط به دوره اخیر می‌باشند. اما به دلیل مرمت‌های کلی که در دوره قاجار در مسجد صورت گرفته و تاریخ دقیق این کتیبه‌ها نگاشته نشده است، در جدول به دوره قاجار نسبت داده شده‌اند. اسماء بعدی مربوط می‌شود به کتیبه‌های بالای ایوان شرقی و ورودی شمالی

و در نهایت متأخرترین کتیبه که در ایوان غربی کار شده است. تاریخ دقیق نگاشته شدن کتیبه‌های مربوط به ادعیه به صورت قطعی مشخص نیست و همگی به دوره قاجار و یا دوره اخیر نسبت داده شده است. کتیبه‌هایی که تاریخ‌دار بودند و یا تاریخ آن از طریق کتیبه‌های مجاور، مصاحبه و بررسی عکس‌ها مشخص شده با عدد، و کتیبه‌هایی که زمان دقیق آنها به طور قطع مشخص نبود به نزدیک‌ترین زمان تاریخی و یا زمان مرمت آنها نسبت داده شده‌اند.

۴-۳- ویژگی‌های نوشتاری

منظور از نوشتار، متن تحریر شده در هر کتیبه است. در تحلیل ویژگی‌های نوشتاری، مواردی همچون: نوع نوشتار (کوفی تزیننی و معقلی)، ارتباط نوشتار با مضمون بررسی شده است. در جدول شماره ۳، نوع نوشتار کتیبه‌ها به دو گروه اصیل (آل مظفر) و متأخر (قاجار و بعد از آن) تقسیم شده‌اند. در دوره آل مظفر کتیبه‌های کوفی تزیننی و معقلی به صورت هم‌زمان کار شده و شامل آیات قرآنی و اسماء متبرکه است. در دوره‌های متأخرتر همه کتیبه‌های کار شده، معقلی بوده و شامل آیات قرآنی، اسماء متبرکه، اذکار و صلوات می‌باشد.

جدول شماره ۳: تحلیل ویژگی‌های نوشتاری

محل استقرار	شماره کتیبه	زمان ساخت	نوع کتیبه‌های کوفی	
			کتیبه‌های تزیننی	کتیبه‌های معقلی
			متن	متن
سردر شرقی (A)	۱	آل مظفر	اسماء متبرکه	
	۲	۱۳۶۲	آیات قرآنی	
	۳	قاجار	اذکار	
مدخل ایوان شرقی (B)	۴	قاجار	اذکار	
	۵	۱۳۴۳	آیات قرآنی و اذکار	
ایوان شرقی (C)	۶	۱۳۴۸	آیات قرآنی	
	۷	قاجار	آیات قرآنی	کوفی و ثلث

(D)	آل مظفر	اسماء متبرکه	
	آل مظفر	اسماء متبرکه	
۸	قاجار	اذکار	
۹	۱۴۱۳	اسماء متبرکه	سردر جنوب غربی (E)
۱۰	قاجار	اذکار	ایوان شمالی و جنوبی (F)
۱۱	۱۳۵۰	صلوات	سردر
	۱۳۵۰	اذکار	شمالی
	۱۳۵۰	اسماء متبرکه	(G)

نوع نوشتار: بررسی‌ها نشان می‌دهد تنها آیات قرآنی دور محراب و محمدهایی که به صورت دورانی دور محراب و سردر شرقی (A) کار شده‌اند، به خط کوفی تزیینی نگاشته شده‌اند. مابقی کتیبه‌های کوفی مسجد، کتیبه‌های معقلی است که احتمالاً دلیل استفاده از آن شیوه اجرای آسان‌تر آن نسبت به خط کوفی تزیینی است. تنها کتیبه به کار رفته به صورت کتیبه مادر و بچه و ترکیب کوفی تزیینی و ثلث، کتیبه محراب واقع در ایوان غربی (D) است.

ارتباط نوشتار با مضمون: آیات قرآنی مورد استفاده شامل کتیبه‌های طوماری، نسبت به اذکار طولان‌تر هستند. این آیات به این صورتند که چند آیه از قرآن بر دیوار محراب یا طاق‌های ورودی و یا دور قاب‌های بزرگی نگاشته شده است و باعث شده این کتیبه‌ها قسمت‌های بیشتری از دیوار را نسبت به اذکار به خود اختصاص دهند. اذکار نیز با شیوهی تکرار قسمت‌های گسترده‌تری را به خود اختصاص داده‌اند. در نهایت، گروه بعد اسماء متبرکه است که در قالب کتیبه‌های کوچک‌تر در فرم‌های هندسی قرار گرفته و در مواردی هم تکرار شده‌اند.

۴-۴- ویژگی‌های تزیینی

در این‌جا، منظور از تزیین، نقشمایه‌هایی است که با هدف آرایش کتیبه، در کنار نوشتار به کار رفته‌اند و جنبه تزیینی دارند. در مطالعات این بخش، ویژگی‌های بصری همچون: رنگ، نقشمایه، کنتراست و نوع

کتیبه مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۴: تحلیل ویژگیهای تصویری

محل استقرار	شماره کتیبه	تاریخ	تحلیل ویژگیهای بصری			رنگ	نقشمایه	کتابت	کتیبه
			زمینه	نوشتار	کادر				
سردسرفی (A)	۱	آل مظفر	لاجوردی	سفید فیروزه ای	فیروزه ای	اسلیمی و خطایی	تیره روشن	کوفی تزیینی	
	۲	۱۳۶۲	لاجوردی	سفید	آجر	اسلیمی خطایی	تیره روشن	معلی	
	۳	قاجار	لاجوردی	سفید، لاجوردی	لاجوردی سفید فیروزه ای	هندسی	تیره روشن	معلی	
مدخل ایوان	۴	قاجار	آجر	فیروزه ای	آجر	معلی	تیره روشن	معلی	
ایوان شرقی (C)	۵	۱۳۴۳	سیاه	سفید	آجر	ندارد	تیره روشن	معلی	
		۱۳۴۳	آجر	فیروزه ای	سیاه	ندارد	تیره روشن	معلی	
		۱۳۴۳	سیاه	سفید	فیروزه ای	هندسی	تیره روشن	معلی	
		۱۳۴۳	سیاه	سفید	سیاه	هندسی	تیره روشن	معلی	
		۱۳۴۳	فیروزه ای	لاجوردی	لاجوردی	هندسی	تیره روشن	معلی	

	روشن			ی				
	معلی تیره روشن	معلی	فیروزه‌ای لاجوردی سفید مشکی طلایی	سفید	سیاه	۱۳۴۸	۶	
	معلی تیره روشن	معلی	فیروزه‌ای لاجوردی سفید مشکی طلایی	سفید	سیاه	۱۳۴۸		
	کوفی تیره تزیینی روشن	اسلیمی	فیروزه‌ای	طلایی	لاجوردی	آل مظفر	۷	ایوان غربی (D)
	کوفی تیره تزیینی روشن	دورانی	فیروزه‌ای	سفید طلایی	سبز	آل مظفر		
	معلی تیره روشن	دورانی	فیروزه‌ای	فیروزه ای	لاجوردی	آل مظفر		
	معلی تیره روشن	اسلیمی خطایی	آجر	سفید	سیاه	قاجار	۸	
	معلی تیره روشن	هندسی	فیروزه‌ای	طلایی	لاجوردی	۱۴۱۳	۹	سردر جنوب
	معلی تیره روشن	معلی	لاجوردی	فیروزه ای	آجر	قاجار	۱۰	ایوان شمالی و
	معلی تیره روشن	ندارد	فیروزه‌ای	سفید	لاجوردی	قاجار		
	معلی تیره	معلی	آجر	سفید	سیاه	۱۳۵۰	۱۱	۳

	روشن						
	تیره روشن	هندسی	آجر	سفید	سیاه	۱۳۵۰	
	تیره روشن	معلی	سیاه	سفید زرد	فیروزه‌ای	۱۳۵۰	

رنگ: کتیبه‌های معلی در یک کادر کامل با تقسیمات شطرنجی قرار دارند، بدین صورت که مضمون کتیبه با رنگ سفید و پس زمینه‌ای به رنگ سیاه و یا لاجوردی به صورت تیره و روشن کار شده است. در این گونه کتیبه‌ها امکان اضافه کردن تزیینات همزمان با نوشته وجود ندارد، به همین دلیل صنعتگران آن عصر، کتیبه را در حاشیه قاب‌هایی با تزیینات هندسی و یا اسلیمی و خطایی کار کرده‌اند و یا کتیبه به صورت سرتاسری و بلند دور طاق می‌گردد و تزیینات مجاور آن قرار دارد. بیشترین رنگ‌های مورد استفاده در کتیبه‌های مسجد، سفید، سیاه و لاجوردی است و تنها کتیبه‌ای که به رنگ طلایی نوشته شده است، کتیبه کوفی تزینی (آیت الکرسی) دور محراب است. مابقی رنگ‌های ذکر شده در تزیینات و یا زمینه کتیبه‌ها استفاده شده است.

نقشمایه: تنها کتیبه‌هایی که در پس‌زمینه از نقش مایه، بهره گرفته‌اند، کتیبه کوفی تزینی ایوان غربی و دو کتیبه برجسته قرینه یکدیگر در ایوان شرقی هستند. تزیینات مابقی کتیبه‌ها، در مجاورت کتیبه کار شده است و یا کتیبه به صورت دورانی کار شده است. نقشمایه‌های کار شده در مسجد اسلیمی و خطایی و هندسی و یا تزیینات معلی هستند.

کنتراست: با توجه به ساختار کتیبه‌های معلی مسجد جامع کرمان که در فضای شطرنجی سیاه و سفید و لاجوردی کار شده‌اند، کنتراست کتیبه‌ها تیره و روشن است. تنها کتیبه‌هایی که از این قاعده به صورت مشخص پیروی نمی‌کنند، کتیبه‌های کوفی تزینی است که با توجه به شیوه اجرا و میانگین تقریبی که یا در پیوند با کتیبه‌ای دیگر (آیت الکرسی دور محراب) قرار دارد یا به صورت دورانی (محمد) کار شده است و یا کتیبه‌های معلی (علی) که به صورت دوران کار شده است. با بررسی دقیق تر متوجه نسبت‌های مشخص و برابر این کتیبه‌ها در تیرگی و روشنی می‌شویم.

کتیبه: نوع کتیبه‌ها از لحاظ کوفی تزینی و معلی در این قسمت مشخص شده است.

۴-۱-۵- ویژگی‌های ساختاری

در بخش آخر، ویژگی‌های ساختاری کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان، همچون مواد و مصالح، نوع ترکیب‌بندی و کیفیت اجرا، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد (جدول شماره ۵).

جدول شماره ۵: تحلیل ویژگیهای ساختاری

محل استقرار	شماره کتیبه	زمان ساخت	تحلیل ویژگیهای ساختاری					کیفیت اجرا			
			نوع	توضیحات	فرینه	بی فرینه	پویا		ایستا	قوی	متوسط
سرد شرقی (A)	۱	آل مظفر	کاشی معرق	آجر قاب کتیبه‌ها	+				+		
	۲	۱۳۶۲									
	۳	قاجار									
مدخل ایوان	۴	قاجار	آجر و کاشی	آجر بیشتر	+				+		
ایوان شرقی	۵	۱۳۴۳	کاشی و آجر	آجر تعداد کمی	+				+	+	
	۶	۱۳۴۸									
ایوان غربی (D)	۷	آل مظفر	کاشی	آجر قاب کتیبه‌ها	+				+		
		آل مظفر									
	۸	قاجار									
سرد جنوب	۹	۱۴۱۳	کاشی		+				+		

تاریخ و فرهنگ							شماره ۹۹	۶۲		
		+	+			+	اجرو کاشی	۱۳۵۰	۱۰	ایوان شمالی
		+	+			+	کاشی	۱۳۵۰	۱۱	سردر شمالی

مواد و مصالح: نوع غالب مصالح استفاده شده برای کتیبه‌های معقلی، کاشی و یا ترکیب آجر و کاشی و برای کتیبه‌های کوفی تزئینی، کاشی است. مصالح استفاده شده در کتیبه‌های اصیل مسجد زیبایی و کیفیت بسیار بهتری نسبت به کتیبه‌های متأخر دارد.

ترکیب‌بندی: همه کتیبه‌ها به قرینه‌سازی پایبند هستند؛ در حقیقت در بین نمونه‌های موجود، هیچ نمونه‌ای وجود ندارد که ساختاری غیرقرینه داشته باشد. ترکیب‌بندی غالب کتیبه‌ها با توجه به ساختار هندسی کتیبه‌های معقلی که در نظمی خاص قرار گرفته‌اند، ایستا بوده حتی در کتیبه‌های کوفی تزئینی و معقلی که به شیوه تکرار و دوران کار شده‌اند.

کیفیت اجرا: کتیبه‌های جدید نسبت به کتیبه‌های قدیمی‌تر، کیفیت اجرایی پایین‌تری دارند. کتیبه‌های معقلی کار شده در دوره کنونی که به خصوص در ایوان شرقی قرار دارد، دارای اشکالاتی در چینش حروف کتیبه‌ها و پیروی نکردن از اصول و قواعد خط معقلی و اشکالاتی در نوشتار کلمه‌ها و جملات است. اما این کتیبه‌ها از نظر ظاهری زیبا است و اشکالات تنها با دقت بسیار قابل شناسایی است. اشکالات کتیبه‌های مرمت شده آن است که به مضمون کتیبه توجه نشده است و جاهای خالی را با کاشی پر کرده‌اند. همین موجب اشکالاتی در خوانش شده که در بخش‌های قبل به آن پرداخته شد. اما همه کتیبه‌ها از نظر ظاهری از کیفیت خوبی برخوردار هستند.

تحلیل و بررسی داده‌ها:

قالب و شکل کلی: در مطالعات این بخش کتیبه‌ها از نظر ارتباط با فضای معماری و محل قرارگیری در سه گروه: ۱- کتیبه‌های طوماری ۲- کتیبه‌های قاب‌بندی و ۳- الواح کتیبه‌ای (الواح شمس‌های و الواح هندسی) مورد بررسی قرار گرفته و در جدول اندازه کتیبه‌ها به سانتیمتر مشخص شده است. در نتیجه کتیبه‌های کوفی موجود در مسجد جامع کرمان در زمان‌های مختلف با روش متفاوتی که در آن زمان رایج بوده نگاشته شده است و از قالب و شکل کتیبه‌ها می‌شود به زمان اجرا شدن آنها پی برد.

کادر: کادر غالب کتیبه‌ها مربع، مستطیل، لوزی و شش ضلعی است و تنها کتیبه قرار گرفته در مقرنس‌های سردر ورودی وسط ستاره هشت پر در کادر دایره محمد به صورت دورانی کار شده است. قاب کتیبه‌ها غالباً آجری است در بعضی موارد کتیبه با کاشی درون قاب آجری کادری به رنگ‌های مختلف دارد که در جدول مشخص شده است. ابعاد کادر در کتیبه‌های مسجد جامع کرمان بسیار متنوع است، از کتیبه‌های کوچکی چون محمد قرار گرفته در مقرنس تا کتیبه‌های بزرگ، سه قاب قرار گرفته کنار یکدیگر در ایوان شرقی مسجد که طولانی‌ترین کتیبه مسجد است.

مضمون: از لحاظ ویژگی‌های مضمونی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان به دو دسته‌ی آیات قرآن و اسامی مبرکه تقسیم می‌شود. مضامین مورد استفاده شامل آیت الکرسی، آیات ۲۵۵ و ۲۵۶، سوره بقره که مهم‌ترین و بلندترین کتیبه کوفی تزئینی مسجد است، و نام محمد است. مابقی کتیبه‌ها معقلی بوده و شامل، آیات قرآن-آیه ۲۲ تا ۲۴ سوره حشر، آیه ۱۸ سوره آل عمران و قسمت ابتدایی آیه ۱۹، ۱۰ آیه آغازین سوره انسان، آیه ۱۱۴ سوره بقره- و اسماء و جملات دعایی - الله اکبر و توکلت علی الله، الله الباقی و تکرار لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله (شهادتین)- نام‌ها و القاب مذهبی و مقدس- الله، محمد، علی، فاطمه، اکبر و صمد که در ترکیب با کتیبه الله مجاور به صورت الله اکبر و الله الصمد خوانده می‌شود- یا علی مدد، ذکر تسبیحات اربعه و صلوات بر چهارده معصوم است. در این بین آیات و سوره‌هایی از قرآن که پیرامون مسجد است مثلاً آیه ۱۱۴ سوره بقره که از عذاب خداوند نسبت به مانعین ورود نمازگزاران به مسجد سخن گفته یا سخن پیرامون خلقت انسان در سوره انسان و عذاب کافران و وعده بهشت به مومنان که همگی این آیات مورد استفاده با بنا ارتباط مفهومی دارد.

نوشتار: تنها در محراب مسجد و مقرنس‌های سردر اصلی از کتیبه‌های کوفی تزئینی استفاده شده و مابقی کتیبه‌های کوفی به معقلی‌ها اختصاص دارد.

تصویر: از لحاظ ویژگی‌های بصری تزئینات کتیبه‌ها به سه دسته تزئینات معقلی و یا اسلیمی‌هایی که داخل، اطراف و یا همراه با خطوط استفاده شده است و تزئینات هندسی که مجاور و داخل خطوط قرار دارند تقسیم بندی می‌شود. بیشترین رنگ مورد استفاده در کتیبه‌ها: آبی فیروزه‌ای، آبی لاجوردی، سفید، طلایی و مشکی است. کتیبه‌ها معمولاً دور قاب‌هایی که آنها را احاطه کرده و درون و بیرون آنها با نقوش هندسی و اسلیمی تزئین شده است قرار دارند. با توجه به اینکه معقلی‌ها در فضای شطرنجی با رنگ‌های سفید و سیاه و یا لاجوردی ساخته می‌شود و فضای مثبت و منفی مساوی این کتیبه‌ها را بوجود می‌آورد، درون کتیبه‌ها تزئینات وجود ندارد، در کتیبه‌های آجر و کاشی فضای خالی کوشه‌ها با تزئینات معقلی پر شده است. در کتیبه‌هایی که به شیوه دورانی کار شده است فضای مثبت و منفی خود بخشی از کتیبه است اما کتیبه دور محراب که با خط کوفی تزئینی به صورت کتیبه مادر و بچه با خط ثلث کار شده است شیوه

متفاوتی دارد، برای پر شدن فضای خالی الف‌های بلند ثلث از خط کوفی استفاده شده است و رنگ طلایی کتیبه کوفی به نسبت رنگ سفید خط ثلث بیشتر حالت پس زمینه را تداعی می‌کند، اسلیمی‌ها به دور خطوط پیچیده‌اند و خط کوفی تزئینی شباهت به کوفی مزهر دارد. در مرکز محمدهای محصور در شش ضلعی که به صورت دورانی کار شده‌اند ستاره شش‌پر قرار دارد همچنین محمدهایی که به صورت دورانی در مقرنس‌های ایوان اصلی کار شده محصور در دایره است و دایره در مرکز ستاره هشت‌پر قرار گرفته و دور دایره اسلیمی‌ها زمینه لاجوردی ستاره هشت‌پر را زینت داده‌اند. به جز دو معقلی برجسته دو طرف ایوان اصلی که با نقوش هندسی تزئین شده‌اند ما بقی معقلی‌ها یا به صورت کاشی و یا ترکیب آجر با کاشی کار شده‌اند و اطراف آنها نقوش اسلیمی هندسی و یا معقلی وجود دارد. کادر کتیبه‌ها در بیشتر موارد آجر است که به صورت برجسته کتیبه را در بر گرفته است.

ساختار: به طور کلی کتیبه‌ها با توجه به مرمت‌های دوره‌های اخیر در وضعیت مطلوبی قرار دارند اما در مواردی اشتباهاتی در نگارش کتیبه‌ها وجود دارد که احتمالاً در زمان مرمت این بی‌دقتی‌ها صورت گرفته است و در برخی موارد با به انتها رسیدن دیوار آیه ناتمام مانده و کامل نوشته نشده است. همچنین اذکار مشابه در همه جای بنا وجود دارد و در برخی موارد ذکر می‌کند که با خط کوفی نوشته شده با خط ثلث هم در جای دیگر بنا نگاشته شده که پرداختن به آن مربوط به این مقاله نبوده است. در کتیبه‌های مربوط به دوره آل مظفر که با خط کوفی تزئینی اجرا شده است ترکیب رنگ‌های به کار رفته در کاشی متنوع و بسیار زیبا است. زمینه لاجوردی کاشی در کتیبه‌های معقلی و همچنین کتیبه‌های معقلی که با ترکیب آجر و کاشی فیروزه‌ای کار شده است قدیمی‌تر به نظر می‌رسد و ترکیب رنگی متنوعی در آنها وجود دارد. معقلی‌هایی که با رنگ سفید کاشی بر زمینه سیاه کاشی کار شده مربوط به اواخر دوران قاجار می‌باشد، منظور از قاجار در این کتیبه‌ها سبک قاجاری است زیرا بعضی از کتیبه‌ها با توجه به تاریخ ساخت مربوطه به اوایل دوره پهلوی می‌باشد اما به سبب شیوه اجرا و رنگ‌های مورد استفاده سبک قاجاری دارند. رنگ‌ها در کتیبه‌های دوره قاجار محدود است.

نتیجه

بازسازی و اجرای گرافیکی دقیق کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان، الگوهای ناب و قوی را از این گونه کتیبه‌نگاری در یکی از نخستین بناهای شیوه معماری آذری و ادوار پس از آن به نمایش می‌گذارد که می‌تواند به عنوان الگوی مشخص و واضحی از کتیبه‌نگاری کوفی در ادوار مختلف معماری ایران به کار آید.

نتایج بررسی‌های مقاله حاضر نشان داد که کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان در چهار دوره‌ی

تاریخی: ۱- دوران آل مظفر (سده هشتم) مصادف با ساخت مسجد و ساخت سردر اصلی، ۲- دوران صفویه (سده دهم) همزمان با ساخت سردر جنوب غربی، ۳- اواخر دوران قاجار (قرن چهاردهم) و همزمان با ساخت سردر شمالی و ۴- دهه‌های اخیر، ساخته شده‌اند. از حیث گونه‌شناسی کتیبه‌های کوفی تزئینی و معقلی مسجد جامع کرمان، به سه دسته کتیبه‌های طوماری، کتیبه‌های قاب‌بندی و الواح کتیبه‌ای تقسیم می‌شوند؛ کتیبه‌های طوماری قسمتی از یک سوره قرآن را به خود اختصاص داده و کتیبه‌های کوچک متشکل از کتیبه‌های قاب‌بندی و الواح کتیبه‌ای است که این الواح هم به دو قسمت کلی الواح شمس‌های و الواح هندسی تقسیم شده و مضامین آنها اسماء‌متبرک، اذکار، شهادتین و تسبیحات اربعه و... تفکیک می‌شوند. نکته حائز اهمیت اینکه کتیبه‌های قدیمی‌تر مسجد جامع کرمان کیفیت و زیبایی بیشتری نسبت به کتیبه‌های متأخر دارند. به طور کلی مضامین به کار رفته به خط کوفی تزئینی و معقلی شامل آیات قرآن، اسماء‌متبرک، اذکار، شهادتین و تسبیحات اربعه و رقم تاریخ است که در ترکیب با نقوش هندسی و معقلی و کاشیکاری و ترکیب کاشیکاری و آجر کاری به نمایش گذاشته شده است.

کتایشناسی

- اسلام پناه، محمدحسین، کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های کرمان، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۹۲.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، راهنمای آثار تاریخی کرمان، کرمان: نشر فرهنگ استان هشتم، ۱۳۳۵.
- پوپ، آرتور و آکرمن، فیلیپس، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، مترجمان نجف دریابندری و دیگران، ج ۳ و ۸، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۷.
- پوپ، آرتور، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، چاپ هفتم، تهران: اختران، ۱۳۸۷.
- پیرنیا، حسن. اقبال آشتیانی، عباس، بهنام‌فر، محمدحسن، تاریخ کامل ایران، ج ۸، تهران: آرایان، ۱۳۹۴.
- پیرنیا، محمدکریم و معماریان، غلامحسین، شیوه‌های معماری ایران، تهران: چاپ و نشر بنیاد، ۱۳۶۹.
- تالبوت رایس، دیوید، هنر اسلامی، ترجمه ماه‌ملک بهار، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
- جوادی، شهره، "قبه سبز قدیمی‌ترین نمونه کاشیکاری معرق در ایران"، هنرهای زیبا، (ش ۷، تابستان ۱۳۷۹)، ص ۱۲-۲۰.
- حاجی قاسمی، کامبیز، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایرانی (گنجنامه)، تهران: روزنه، ۱۳۸۳.
- حکیمی، سعید، "هنر کاشیکاری و خط بنایی"، کتاب ماه هنر (ش. ۳۱-۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰)، ص ۱۰۰-۱۰۴.
- دانشور، محمد، از قلعه دختر تا دقیانوس، کرمان: مرکز کرمان شناسی، ۱۳۸۲.
- _____، محله‌های قدیمی شهر کرمان، کرمان: مرکز کرمان شناسی، ۱۳۸۸.

- زمرشیدی، حسین، "تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان"، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی (ش. ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۹۰)، ص ۱۰۱-۱۱۸.
- _____، کاشیکاری ایران: خط معقلی، تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۰.
- _____، کاشیکاری ایران: گلچین معقلی، تهران: کیهان، ۱۳۷۳.
- شاهمرادی، محمد، مصاحبه (کرمان، ۲۶ مهر ۱۳۹۵، نوار موجود).
- صحراگرد، مهدی، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۹۲.
- فضانلی، حبیب‌الله، اطلس خط، اصفهان: نشر اصفهان، ۱۳۶۲.
- کتبی، محمود، تاریخ آل مظفر، ج. ۲، تهران: چاپ خانه سپهر، ۱۳۶۴.
- گلابزاده، محمد علی "مسجد جامع کرمان در کویر"، فصل نامه کرمان (س. ۱۳۹۴، ش. ۱۹)، ص ۴-۹.
- گلچین، حجت، مصاحبه، کرمان (۱۶-۱۸-۲۰ مرداد ۱۳۹۵، نوار موجود).
- ماهرالنقش، محمود، خط بنایی، تهران: سروش، ۱۳۸۰.
- _____، طرح و اجرای نقش در کاشیکاری ایران دوره اسلامی: دفتر اول خط بنایی، تهران: موزه رضاعباسی، ۱۳۶۱.
- _____، معماری مسجد حکیم، تهران: سروش ۱۳۷۶.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، سپهر، ۱۳۷۵.
- معین‌الدین بن جلال‌الدین محمد معلم یزدی، مواهب الهی در تاریخ آل مظفر، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال، ۱۳۲۶.
- ویلمن، بیندر، تاریخ ایران کمبریج: دوره تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، چاپ پنجم، تهران: جامی ۱۳۹۳.
- هراتی، محمد مهدی و نعیمایی عالی، امین، کاربرد خطوط در هندسه ترسیم، تهران: کمال هنر، ۱۳۸۳.
- همت کرمانی، محمود، تاریخ کرمان، کرمان، ۱۳۴۷.
- Upham Pope, Arthur, *A Survey of Persian art from prehistoric times to the present*, Tehran: Nucleon, 1969.